

ՈՐԲԱԽՆԱՄ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1909 թ. ԱՊԱԽԱՅԻ ԵՎ ՀԱԼԵՊԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԶԱՐԴԵՐԻՑ ՀԵՏՈ

Արամ Միրզոյան

Որպես կանոն, ցանկացած պատերազմի, բնական աղետի կամ այլ արտակարգ իրավիճակի պայմաններում ամենախոցելի և անպաշտպան խումբը երեխաներն են: Բացառություն չկազմեցին նաև 1909թ. Օսմանյան կայսրության Արանայի և Հալեպի նահանգներում տեղի ունեցած ջարդերը:

Դեռևս 1894-1896թթ. ընթացքում տեղի ունեցած համիդյան ջարդերի հետևանքով որբացավ շուրջ 60.000 հայ երեխա: ¹ Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական կարգերի վերականգնումից հետո հայ ժողովուրդը կրկին ենթարկվեց կոտորածի՝ իրատապ դարձնելով որբախնամ գործունեության հարցը:

Արանայի և Հալեպի նահանգներում տեղի ունեցած ջարդերից հետո, հայկական կազմակերպություններից զատ, որբախնամ գործունեություն իրականացնում էին նաև բուրքական իշխանությունները, ինչպես նաև օտարերկրյա միսիոններները: Ջարդերից հետո բացվեցին որբանոցներ, որտեղ ապաստան գտան մեծ թվով հայ որբեր: Այս հոդվածում կանդրադառնանք միայն հայկական շրջանակների կողմից իրականացված որբախնամ գործունեությանը:

1908թ. երիտրուրքական հեղաշրջումից և Օսմանյան սահմանադրության վերահռչակումից հետո Ազգային կենտրոնական վարչությունը կազմեց Որբախնամ հանձնաժողովը, որի նպատակն էր հոգալ համիդյան ջարդերի հետևանքով որբացած երեխաների խնամքը:

Սակայն 1909թ. Արանայի և Հալեպի նահանգներում տեղի ունեցած ջարդերից հետո Որբախնամ հանձնաժողովի միակ գործը դարձավ այդ ջարդերի հետևանքով որբացած հայ երեխաների խնամքն ու դաստիարակությունը:² Այդ նպատակով Ազգային կենտրոնական վարչությունը 1909թ. օգոստոսին կազմեց Կիլիկիայի որբախնամ հանձնաժողովը:³ Հանձնաժողովի անդամներ դարձան 13 հոգի, որոնցից ընտրվեց Հանձնաժողովի ղիվանը, որի կազմում ընդունվեցին Արշակ Շմավոննեանը՝ ատենապետ, Յակոբ Գորենար՝ փոխառենապետ, Սարգիս Սուլիմը՝ ատենադպիր, Ներսէս Օհանեանը՝ փոխառենադպիր, Ալիքսան Թօփալեանը՝ գանձապետ:⁴ Այն իր գործունեության հաջող ընթացքի երաշխիքներ համարում էր ազգային ազնիվ զգացումները, ինչպես նաև «Օսմանյան կառավարության բարյացակամությունը»:⁵

Նախքան հազարավոր որբերի օգնության գործին անցնելը հարկավոր էր պարզել նրանց սոույզ թիվն ու խնամելու հնարավոր միջոցները:⁶ Այդ իսկ պատճառով որոշում կայացվեց իրավիճակին տեղում ծանոթանալ և անխնամ մնացած որբերին տեղափորել իրենց միջավայրի ամենահարմար վայրերում:⁷ Տեղում որբերին հավաքելու և որբանոց-

1 Raymond H. Kévorkian, La Cilicie (1909-1921). Des Massacres d'Adana au Mandat Français, 1999, p.102.

2 Տեղեկագիր Այրիախնամ յանձնաժողովի, 1910 սեպտեմբերի 11 – 1912 սեպտեմբերի 11: Յաւելուած տեղեկագիր քննիչ-պատուիրակ Պ. Ժագ Սայապահեան: Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 8:

3 Կիլիկիո որբախնամ կեղրոնական յանձնաժողով: Տեղեկագիր 1909 օգոստոս 7 – 1910 դեկտեմբեր 31, Կ.Պոլիս, 1911, էջ 3:

4 Նոյն տեղում, էջ 5-6:

5 Նոյն տեղում, էջ 8:

6 Նոյն տեղում, էջ 6:

7 Նոյն տեղում, էջ 7:

ներ հիմնելու գործը կարգավորելու համար ընտրվեց Խաչատոր Գոռովյանը, ով աշխատել էր Վանի ամերիկյան որբանոցում և ուներ որբախնամ գործունեության փորձ:

Որբերը դասակարգվեցին երկու խմբի՝

1. Ի հորեւ և ի մորեւ ոքք

2. Միայն ի հորեւ ոքք

Սկզբնական շրջանում որոշում էր կայացվել որբերին տեղափոխել և ապաստան տրամադրել Կոստանդնուպոլսի, Զմյուռնիայի և Եգիպտոսի հայերի շրջանում: Սակայն Պատրիարքարանը վերջին պահին կարգադրում է տեղում կազմակերպել որբախնամ գործունեությունը:⁸ Այդ որոշումը պայմանավորված էր այն հաճամանքով, որ որբերն այս և այն կողմ չըրվեին, չեռանային իրենց հայրենին բնակավայրերից և իրենց օջախներից:⁹ Որբերին Կոստանդնուպոլիս տեղափոխելու գաղափարի դեմ մի ուշագրավ հրապարակում է գետեղված «Քիլիուզանդիոն» համարներից մեկում՝ «Կիլիկիայի որբերուն խնդիրը» հոդվածում, նշվում է, որ պղսահայերի շրջանում տիրող կարծիքն այն էր, որ Կիլիկիայի որբերին ավելի նպատակահարմար էր տեղում պատսպարել և կրթել: Որպես հիմնավորում նշվում էր հայրենի վայրերից չկտրելը և տեղում որբախնամի կազմակերպման մատչելիությունը, ինչը հնարավորություն կրնածեւեր ավելի մեծ թվով որբեր խնամելու: Բացի այդ, փորձը ցույց էր տալիս, որ Կոստանդնուպոլսում որբերին պատշաճ խնամելու և կրթելու կարողություն և ցանկություն չկար: Համիլյան ջարդերից հետո մի քանի հարյուր որբեր բերվեցին մայրաքաղաք, որտեղ «կամ թոքախտ ընկան կամ, ստահակ դարձան»: Հողվածագիրը եզրակացնում է, որ ավելի նպաստավոր կինի, եթե պղսահայերը մասնակցեն նպաստամատույցին՝ միջոցներ տրամադրելով Կիլիկիայում որբանցներ հիմնելու համար:¹⁰

Այս հարցի վերաբերյալ գոյություն ուներ նաև հակառակ կարծիք: Հայ գրող, հրապարակախոս Սուրեն Պարթևյանը դեմ էր Կիլիկիայի որբերի ջարդերի վայրերում պահելու գաղափարին՝ հիմնավորելով իր տեսակետը նրանով, որ նրանց համար չափազանց ծանր կլիներ բնակվել այն վայրերում, որտեղ սպանվել էին նրանց ծնողները, ամեն օր տեսնել նրանց սպանողներին, տեսնել, ինչպես են հեռանում իրենց համերկրացիները:¹¹ Ուստի նա առաջարկում էր որբերին տեղափոխել Կիպրոս:¹²

Գալով որբերի թվին՝ հարկ է նշել, որ գոյություն ունեն տարբեր տվյալներ: Այսպես, համաձայն Սարգսի Սուրենկապրի՝ 1910թ. օգոստոսի դրությամբ Աղանայի և Հայեակ նահանգներում երկսեռ որբերի թիվը կազմում էր 8206, այդ թվում՝ 4296 տղա, 3910 աղջիկ:¹³

Ռայմոնդ Գևորգյանի «Կիլիկիա, 1909-1921թթ.» աշխատությունում Աղանայի և Հայեակ վիլայեթներում կոստորածներից հետո մնացած ոքք երեսաների թիվը նշվում է 7903:¹⁴

1910 թ. հոնվարի 13-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ուղղված նամակում Կոստանդ-

8 Պարթևեան Սուրեն, Կիլիկեան որբերը: «Արեւելան մամուլ», թիվ 26, 23 յունիս 1909, էջ 602:

9 Կիլիկիո որբախնամ կերպնական յանձնաժողով: Տեղեկագիր..., էջ 27:

10 «Քիլիուզանդիոն» օրաթերթ, Կ.Պոլիս, 15 մայիս 1909, թիվ 3838, էջ 3:

11 Սուրեն Պարթևեան, Կիլիկեան որբերը..., էջ 603:

12 Նույն տեղում, էջ 604: Տես նաև, Պարթևեան Սուրեն, Կիլիկեան արհավիրքը: Կոստանդնուպոլիս, 1910, էջ 99:

13 Կիլիկիո որբախնամ կերպնական յանձնաժողով. Տեղեկագիր 1909 օգոստոս 7 – 1910 դեկտեմբեր 31 և 1911 հունվար 1 – 1911 հունիս 30: Կ.Պոլիս, 1911:

14 Կերպնական վարչություն. Դար մը պատմություն Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան. Հտ. 1. 1906-1940. Գահիրե-Փարիզ-Նիս Եորք, 2006: Raymond H. Kévorkian, La Cilicie..., էջ 103:

Արամ Միրզոյան

նուպոլսի Հայոց պատրիարք Եղիշե Դուրյանը նշում է 7-10.000 երկսեռ որբերի մասին:¹⁵

Կոստանդնուպոլսում «Օտարեկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի» գանձապահ Ռիլյամ Փիթը նշում էր, որ, համաձայն ամերիկյան միսիոններների գեկույցների, ջարդերի շրջաններում խնամքի և աջակցության կարու 3-4.000 որբեր կան:¹⁶

Որբախնամ գործը պատշաճ մակարդակով կազմակերպելու համար անհրաժեշտ էր ապահովել խնդրի նյութական կողմը:

1908 թ. նոյեմբերի սկզբին Կոստանդնուպոլսում կազմվեց Նպաստամատույց հանձնաժողով, որի նպատակն էր օգնել Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի անօթևան և ընչազուրկ հայերին: Կիլիկիան շարդերից հետո հանձնաժողովի հիմնական գործը դարձավ շարդերի հետևանքների վերացումը: Սակայն միայն այդ կառույցի հավաքած միջոցներով անհնար էր ամբողջությամբ հոգալ բոլոր կարիքները, ուստի Նպաստամատույց հանձնաժողովն առաջարկեց Ազգային վարչությանը՝ կազմել միջազգային օգնության հանձնաժողով:¹⁷ Կայսրության ներսում և դրա սահմաններից դուրս նպաստահավաք գործը կանոնավոր կազմակերպելու համար ստեղծվեց Միջազգային նպաստամատույց կազմակերպություն, որի գործունեությունն իրականացվում էր սուլթան Մեհմետ 5-րդի հովանավորությամբ: Հանձնաժողովն առաջին նիստը կայացավ 1909 թ. մայիսի 9-ին: Հանձնաժողովն ուներ երկու խումբ: Մի խումբը գրադվելու էր արտասահմանից նպաստների հավաքման գործով, մյուսը՝ հավաքված նպաստների բաշխման:¹⁸

Միննոյն ժամանակ Կիլիկիայի որբախնամ հանձնաժողովի աշխատանքների համար ֆինանսական միջոցներ հայթայթելու նպատակով անհրաժեշտ համարվեց, որպեսզի որբանոցներ հաստատելու և դրանց մատակարարմամբ գրադվելուց զատ այն նաև հասույթի աղյուրներ փնտրելու և դրամահավաք աշխատանքներ իրականացնելու իրավասություններ ունենա: Ստանալով Ազգային կենտրոնական վարչության արտոնությունը՝ Հանձնաժողովը կոչով դիմեց համայն հայությանը, որով հորդորում էր աջակցել որբախնամ գործին: Ազելին, նպաստահավաքի գործն ամենուրեք կանոնավոր հիմքերի վրա դնելու նպատակով Հանձնաժողովը որոշեց Կոստանդնուպոլսում, գալառներում, արտասահմանում, ամենուրեք, ուր հնարավորություն կար, իմնելու Որբախնամ մասնախմբեր:¹⁹

Դրա հետ մեկտեղ ազգային մամուլը նույնպես Զանափարաքար քարոզում էր ամրող աշխարհի հայությանը՝ օգնության ձեռք մեկնելու Կիլիկիայի որբերին: Այդ կոչը նույնպես անպատճիւս չնաաց, չնայած որոշ տեղերում սպասելիքներից առավել քան համեստ արդյունք տվեցին: Այսպես, Աստրախանի եկեղեցիներում երեք կիրակիների ընթացքում որբախնամ գործի համար հանգանակվել էր ընդամենը 70 ռուբլի:²⁰

Կառավարությունը ևս միջոցներ տրամադրեց շարդերի հետևանքները վերացնելու, ինչպես նաև որբախնամ գործունեության համար: Սկզբնական շրջանում որոշվեց հինգ տարի ժամկետով տարեկան 25.000 օսմանյան ոսկի /հետայսու՝ օ.ո./ հատկացնել Ազգային պատրիարքարարանին՝ որբերի և այլիների կարիքները հոգալու համար, սակայն շուտով այդ գումարը նվազեցրեց մինչև տարեկան 10.000 օ.ո.: Պատրիարքարանն այդ գու-

15 Գասպարյան Ռուբեն, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում: Եր., 2005, էջ 82:

16 Der Christliche Orient. Monatsschrift der Deutschen Orient-Mission. Schriftleiter: Dr. J. Lepsius und P. Klein. X. Jahrgang, 1909, էջ 124:

17 Թէրզեան Յակոբ, Կիլիկիոյ աղետը (պատկերազարդ): Պէյրութ, 1964, էջ 693:

18 Նոյն տեղում, էջ 696-697:

19 Կիլիկիոյ որբախնամ կեղրոնական յանձնաժողով, էջ 8-9:

20 «Լրաբեր» շաբաթաթերթ, Աստրախան, 1909թ. հոկտեմբերի 10, թիվ 38, էջ 3:

մարները բաշխում էր Այրիախնամ և Որբախնամ հանձնաժողովների միջոցով:²¹

Սկզբնական շրջանում որբերը սկսեցին կենտրոնանալ Մերսինում, ուստի Գևորգ Շ. Վրդ. Ապանյանի և Սարգսի Սոլիմի ջանքերով առաջին որբանոցը բացվեց հենց այդտեղ՝ անմիջապես Կիլիկիայի աղետից հետո: Որբերին տեղավորել էին Մերսինի ազգային վարժարանում: Ակզբանական շրջանում այնտեղ հաշվում էր 410 երկսեռ որբ: Որբանոցը տնօրինում էր Գառնիկ Դավթյանը, իսկ հսկողությունն իրականացնում էր Զավել Եսայանը:²² Սակայն 1910 թ. ապրիլին Մերսինի որբանոցը փակվում է, քանի որ տեղի կիմնան անրարենպաստ էր երեխաների առողջության համար: Այստեղ պահվող որբերի մի մասը հանձնվեց իրենց մայրերին, իսկ մյուս մասը տեղափոխվեց Աղանայի որբանոց:

Հետագայում որբանոցները բացվեցին Աղանայում, Հաճընում, Մարաշում, Աղնթափում, Դորթ Յոլում և Հասանբեյլիում:

Աղանայի որբանոցը նոյնական բացվեց Զարել Եսայանի նախաձեռնությամբ 1909թ. օգոստոսի 15-ին: Ի սկզբանե այնտեղ պահվում էին 100 երկսեռ որբեր, որոնց թիվը հետագայում ավելացավ՝ դառնալով 233:

Մարաշի որբանոցը բացվեց 1909 թ. սեպտեմբերի 1-ին: Այստեղ գտնվող երկսեռ որբերի թիվը հասնում էր 178-ի: Խաչատոր Գոռուզյանն անձամբ կատարեց որբերի ընտրությունը և բացեց որբանոցը:

Հաճընի որբանոցը բացվեց 1909 թ. սեպտեմբերի 15-ին: Այստեղ պահվող երկսեռ որբերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 350:

Աղնթափի որբանոցը հիմնվեց 1909 թ. հոկտեմբերի 1-ին, որտեղ խնամվում էր 185 երկսեռ որբ: Առաջնորդական փոխանորդ Տ. Հարություն քահանան ուղարկվեց Անտիոք և շրջակա վայրեր, հավաքեց այնտեղ գտնվող որբերին և տեղափոխեց նրանց նորաբաց որբանոց:

Հասանբեյլիի որբանոցը հիմնվեց 1909 թ. հոկտեմբերի 10-ին, որտեղ պահվում էին 207 երկսեռ որբեր:

Վերջապես, Դորթ Յոլում որբանոցը բացվեց 1909 թ. նոյեմբերի 15-ին, այնտեղ պահվող երկսեռ որբերի թիվը կազմում էր 273:

Ընդհանուր առմամբ Աղանայի, Մարաշի, Հաճընի, Աղնթափի, Հասանբեյլի և Դորթ Յոլի որբանոցներում գտնվում էին 1426 երկսեռ որբեր, որոնցից 817՝ տղա, 609՝ աղջիկ:

Որբերի ընտրությունը կատարվում էր խնամքով և մեծ խնայողությամբ: Նկատի էին առնվում նրանց ընտանեկան վիճակը, մայր ունենալու պարագայում մոր վիճակը, առողջությունը և այլն: Այդ ամենը հաշվի առնելու հետևանքով Հաճընում, օրինակ, 1000-ից ավելի որբերից ընտրվել էին ընդհանուն 350-ը: Մյուս վայրերում հարաբերակցությունը մոտավորապես նոյնն էր.²³

Ազգային որբանոցներում երեխաների ապրուստը հոգալուց զատ զբաղվում էին նաև նրանց կրթելու գործով: Այդ առաքելությունն ստանձնել էին Ազգանվեր հայությաց ընկերությունը, Միացյալ ընկերությունը և Դպրոցական տիկնանց ընկերությունը:²⁴

Ցավոր, ազգային որբանոցների վիճակը և նյութական ապահովությունը, չնայած ձեռնարկված միջոցառումներին, զիջում էր պետական և օտարերկրացիների հիմնած որբանոցներին:

21 Թէրզեան Յակոբ, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 690:

22 Կիլիկիոյ որբախնամ կենտրոնական յանձնաժողով, էջ 13-14:

23 Կիլիկիոյ որբախնամ..., էջ 25:

24 Թէրզեան Յակոբ, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 714:

Արամ Միքոնի

Շուտով Ազգային կենտրոնական վարչությունը որոշում է փոքր-ինչ փոխել որբախնամ աշխատանքներում որդեգրած քաղաքականությունը: Հարկավոր էր աշխատանքով ապահովել հնարավորին շատ այրիների, ինչի արդյունքում նրանց կարելի էր վերադարձնել որբանցներում պահպան իրենց երեխաներին: Դրա շնորհիվ հնարավոր կլիներ որբանցներում հիմնականում պահել և տեղ տալ երկողմանի որք երեխաներին:²⁵

1911 թ. վերջի տվյալներով՝ այրիների մոտ գտնվող 3-18 տարեկան երկսեռ որբերի թիվն է՝

Աղանայի նահանգում՝ 2092 տղա, 1551 աղջիկ,

Հալեպի նահանգում՝ 684 տղա, 553 աղջիկ,

Ընդամենը՝ 2776 տղա, 2104 աղջիկ, այսինքն՝ 4880 երկսեռ որք:²⁶

Բայց Սարգիս Սուինի տեղեկագրի՝ որբանցներում պահպան երեխաների ընդհանուր թիվը 3367 էր, որոնցից, ինչպես արդեն նշվեց, միայն 1426-ն էին գտնվում ազգային որբանցներում: Մնացած 1941 երկսեռ որբերը, որոնցից 978-ը՝ տղա և 963-ը՝ աղջիկ, գտնվում էին պետական, ինչպես նաև օտարերկրացիների հիմնած որբանցներում:

Հաճընի և Աղանայի պետական որբանցներում գտնվում էին շուրջ 430 երկսեռ որբեր:

Բացի այդ մեծ թվով որբեր գտնվում էին հետևյալ որբանցներում՝

Այնթափի անգլիական որբանցում՝ 100,

Մարաշի գերմանական որբանցում՝ 727,

Մարաշի անգլիական որբանցում՝ 200,

Հաճընի ամերիկյան որբանցում՝ 350:

Գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական, ամերիկյան որբանցներում գտնվող հայ որբերը, ճիշտ է, ստանում էին անհրաժեշտ խնամք ու հոգատարություն, սակայն հաճախ կտրվում էին ազգային արմատներից:²⁷ Հայերի շրջանում դժոհոհության մեծ տեղիք էր տալիս նաև պետական որբանցների գոյությունը:²⁸

Ընդհանրացնելով՝ հարկ է նշել, որ 1909թ. ապրիլյան ջարդերից հետո հայ ժողովուրդը կարողացավ կազմակերպել որբախնամ զործունեություն, ինչի շնորհիվ բազմաթիվ որբեր փրկվեցին սոսուզ մահից: Բացի այդ, այլ որբանցներում ևս խնամվում էին զգալի թվով հայ որբեր: Սակայն այդ որբերի մեծ մասին ընդամենը վեց տարի անց վիճակված էր կրկին վերապրել ցեղասպանական քաղաքականության հետևանքները:

25 «Քիւզանդիոն» օրաթերթ, Կ.Պոլիս, 4 սեպտեմբերի 1910, թիվ 4225, էջ 2:

26 Տեղեկագիր Այրիախնամ յանձնաժողովի... տեղեկագիր քննիչ-պատուիրակ Պ. Ժագ Սայապալեան, էջ 95:

27 Ներսէս Եպիսկոպոս (Սասկան վարդապետ), Կաթիլ մը շուրջ այրած սրտերու: Կ.Պոլիս, գրատուն Յ. Գյլլճեան, 1912, էջ 68:

28 «Արագած» պատկերազարդ հանդիս, Նիւ Եօրք, օգոստոս 17, 1911, թիվ 13, էջ 193-194:

Aram Mirzoyan
**Orphan Care After 1909 Massacres in Provinces
of Adana and Aleppo**
Summary

Coup d'etat of Young Turks in 1908 raised a wave of hope among the subjected nations of the Ottoman Empire including Armenians who suffered the most during the reign of Sultan Abdul Hamid known as "Red Sultan". But the Cilicia massacres in April 1909, when 30.000 Armenians were killed, made them to rethink their expectations.

As a result many Armenian children became orphans. Unlike the Armenian massacres of 1894-1896 Ottoman government allowed Armenians to launch relief work. Furthermore, it allocated some money for this work and opened several state orphanages.

This article presents Armenian relief activities after the Adana massacres in 1909.